

МАЇК
ЦОГАНСЕН

Югурта
(Повість
про старий Харків)

ХАРКІВ
«ФОЛІО»

Відокремлені одна від одної круглими невисокими пагорбами, текли дві річки. Обидві вони заросли дерзкими, кислими травами: очеретом, осокою, лепехою та рогозом. Навесні повінь виривала цілі шматки прибережного ґрунту, де коріння очерету стирчало, мов щітка, і несла відірвані острівці туди, де дві річки зливалися воедино.

Десь у плесах двох з'єднаних річок клапті очерету спіялися на літо, заростали, утворювалася трясовина, і на ній гніздилися чорні водяні курочки. Тиховоддя навколо трясовини заростало лататтям і ряскою; кури бігали по листках латаття, мов по сухому, і жиріли від рясної поживи.

Ближче до швидкої течії жили білолобі плешанки, і на цьому ж місці виплджувалися крижні. Великі мускулясті сіруваті качки остерігалися білолобих курей, і навіть їхні сизі селезні неохоче приймали бій із плешанками.

Та їх і було обмаль. Багато качок водилося на Дінці, у тих озерах, що колись були старицями Дінця, а тепер лише шириною своїх плечей показували, яким був за своєї давнини Дінець.

По всьому Дінцю траплялися й гуси — велика сіра порода; лебедів уже не було ближче, ніж у Леб'язьому озері, за шістдесят кілометрів від місця злиття двох річок, а безліч їх було ще далі — на Воронячому озері за сто сорок кілометрів.

Щоправда, навесні й восени лебедів було повно й на Великому Лимані, адже туди залітали навіть пелікани.

Між двох річок, на круглих пагорбах, розкинувся ліс; він тягнувся поруч із ними від Середньоруського плоскогір'я й доходив на південь до татарських річок Орелі й Самари. А на лівих берегах, на пісках, зазвичай росли бори. У них спинялися мандрівники-вальдшнепи, просуваючись до пасток Закавказзя.

Хоч на двох річках не було лебедів і гусей, життя тут вирувало. Усякі кулики походжали по коліна в багнистих місцях. Бекаси ховалися за купинами. У зелених травах, залитих водою, знаходили прихисток коротконогі дупелі. Ворона гніздилася в лісі на вододілі. Вона — споконвічно прибережний птах — ходила берегами або, як вічний спостерігач, годинами сиділа на гілці верби, виглядаючи яйця плешанки й крижня.

Нирці — малі, великі й чубаті — перегукувалися в глибоких озерах поблизу річок. Круглі, світлі й чисті, вони згодом дістали назву «макортети», але тоді річки зробилися такими неглибокими, що нирці вже не могли на них жити й переселилися на Дінець. У повітрі тріпотіли білі крячки, мов пелюстки хмар, — тільки крик їх був дуже земний: вони верещали, як крилаті альбіноси, — білі й червоноокі. Чайки-горюші, що мали крила коричневого кольору та сіре оперення, сідали на підводну травичку біля дупелів, а ті, мов прямі стріли, злітали геть від набридливих прибулуд.

I

Стояла задуха. На площі не було нікого, окрім вершника — городового в білих рукавичках (піші городові були без рукавичок і червоні, як буряк, а їхні унтерофіцерські

лати з чорними кігтями стирчали з чорного рукава з червоною смужкою). Городовий, витягнувшись, нерухомо сидів на добром коні, а площею клубочився пил.

Якісь протяги — ті самі, що споконвіку були вітрами в крутих глиняних ярах, — не надто стримувані гранд-готелем, каплицею та вершником на коні, здіймали над бруківкою хмари пилу, що залягав у коліях.

Запах того пилу був кислуватий і різкий. Кавунові кірки, картопляне лушпиння, залишки юшки, промоклий, просочений тютюном папір від цигарок, спіймані й задушені в смітєвому відрі дохлі щури — усе це збивалося в кожному дворі у високу купу, поливалося мильною водою і, абияк відгороджене від будинку трьома старими дошками, у липні висихало.

А потім, розсипавшись на порох під палючим сонцем, усе те на крилах вітру вилітало за дошки, виміталось з двору й відкидалось у вибоїни на бруківці. Пил пахнув усім життям Харкова, і, вдихаючи його, харкали, чхали й хрипіли перехожі.

Та людей нині на площі не було, бо купець Петро Іванович Дудкін, який мав проїжджати тут найближчим часом, іще сидів удома й пив чай, а репетитор його дітей, гімназист Югурта, іще не дійшов до площі святого Сергія.

Купець Дудкін був один зі старих «хазяїв» Харкова і саме тепер боровся за владу з купцем Уховим та вугільними магнатами. Він підтримував своїм впливом проти лібералів журнал «Жало» і його редактора Гермеєра. «Жало» виходило на поганенькому сірому папері, коштувало п'ятака; редактор Гермеєр, за основною професією то різник, то вишибала в публічному домі, не вартував Дудкіну й п'ятака, ще й власноруч захищався своїми дужими кулаками від ображених «Жалом» лібералів.

Гермеєр не платив гонорарів. У нього був один штатний карикатурист із друкарських хлопчаків, який зовсім не дбав про схожість карикатур. Він просто малював маленьку фігурку з величезною головою, а під нею завжди докладно підписував, хто саме зображений. Будь-який матеріал проти лібералів, євреїв, студентів, професорів друкувався негайно — хай лише в ньому вистачало сенсаційної гостроти.

Сам купець Дудкін був старовинним дворянином з університетською освітою — один із тих небагатьох поміщиків, що зайшли в капіталізм не як переможені, а як союзники. Він, зібравши не один мільйон, знову переметнувся до феодалів і став стовпом харківської чорної сотні.

Дудкін одягався за ширмою. На ньому вже були лакові штиблети з гумовими рифленими вставками по боках, він саме заправляв задню петлю штиблета під холошу синіх шевйотових¹ штанів, коли м'яко задзвенів дзвінок — це прийшов репетитор його дітей Югурта. З дивана в сусідній кімнаті підвелася дружина Дудкіна — висока, гладка, чорна, неймовірно кучерява дама, трохи схожа на запареного баранчика, — і ніжно обійняла чоловіка: він уткнувся носом у її пухкий бюст.

— Жєнічкo! — схвильовано сказав Дудкін. — Це той юнак, репетитор. Навіщо ти встала? Лікар велів тобі лежати!

Очі-намистинки Дудкіна з-під чорних, посивілих брів ніжно дивилися на дружину. Вона погладила його по голові й повернулася на отоманку. Вона теж ніжно любила Дудкіна — делікатного, освіченого, свого маленького ли-

¹ Шевйотові — від назви м'якої, легкої, теплої, трохи ворсистій вовняної тканини шевйот (від англ. cheviot через французьке посередництво). — Тут і далі, якщо не зазначено інаше, примітки перекладачки.

царя, — але в Югурті інстинктивно відчувала щось таке, від чого короткі ноги її витягнулися на отоманці, а пальці випрямилися по лінії кута, проте легкий судомний дріж пройшов литками. Вона заплющила очі. Дудкін, не закінчивши вдягатися, накинув синій оксамитовий рифлений піджак і вийшов до Югурти. Молодший його син, Жорус, меткий, жвавий хлопець, на чиєму обличчі видно було тільки ніздрі, губи й бородавки, уже сидів за столом. Він був старший за свого репетитора, але відставав від нього на два класи гімназії.

Побачивши батька, Жорус іронічно всміхнувся, розгорнув зошит і почав нетерпляче вистукувати по ньому пальцями: «Це всі дівчата обожнюють». Югурта підвів очі.

Молодий репетитор здивовано, майже з повагою дивився на Дудкіна. Важко було повірити, що цей тонкий, м'який, привітний чоловік — чорносотенець, глитай, мільйонер, скнара й клоун. Югурта знітився, пригадавши, що йому говорили про Дудкіна.

Дудкін відчув це, помітивши, як пальці репетитора метушливо рухались, склалися в кисті, у кооперативні знаки від лаокоонівської сили збентеження.

— Скільки ви хочете на місяць, Югурто Корнелійовичу? — м'яко промовив Дудкін. — Про вас мені говорили тільки добре. Сподіваюся, ми з вами не посваримося.

— О так! О так! — вигукнув Югурта й остаточно знітився; він млосно зашарівся аж до коренів скуйовдженого волосся.

— От бачите! — сказав Дудкін. — Сідайте, сідайте, голубчику, я теж був студентом, я сам... — він понизив голос, — я сам соціаліст. Майбутні покоління поділять моє багатство, зробивши мене лише його керівником, не більше!

— Я не вірю в соціалізм! — сказав Югурта.

— Даремно, даремно, голубе, Христос теж був першим соціалістом. Він казав...

— Я й у Христа не вірю! — похмуро перебив Югурта й злякався. Але ясне маленьке личко Дудкіна не насупилося. Він лагідно поплескав Югурту по плечу, той розм'як і сів.

Дудкін вийшов, безшумно ступаючи по килиму. Югурта крадькома поглянув на Жоруса. Той байдуже позіхнув і почав показувати зошити. У них упевненим чоловічим почерком були недбало виписані покручені французькі слова, сердито перекреслені нервовою рукою вчителя.

Дудкін зайшов у гараж, де стояв невеликий «мерседес», поговорив із шофером Леонідом, непомітно нюхаючи повітря. Він перевірів рівень бензину в баку, щось згадав і лагідно кивнув головою.

Потім Дудкін зайшов у стайню: кучер Трохим вивів гнідого метиса, який пручався, бо його розпирало від вівса. Коня важко було б гнати кілька кілометрів твердою рисою. Та й підкова на правій передній нозі трохи відставала, і мільйонер передумав їхати. Він наказав Трохимові три дні не давати гнідому вівса й забрав із собою ключі від комори.

Було тепло й задушливо; Дудкін вирішив пройтися бульварчиком до Старомосковської й поїхати конкою. Він ішов у тіні молодих дерев — ця алея нічого не коштувала місту, її посадило товариство естетів-гімназистів третьої гімназії під час свята, де Дудкін виголосив промову про значення естетики в російському житті. Загалом бульвар був непоказним: до нього підходила сміттєва яма річки Харків. Проте кислий запах застоюної води не дратував Петра Івановича: у смороді він умів розрізняти якісь тонкі обертони, ефірні аромати, що існували лише в його голові

й нагадували йому, що він — володар. У грубому смороді гнилизни час від часу для його тонкого носа спливали несподівані пахощі. Сьогодні він уловив тінь фіалок й усміхнувся, вдихаючи їх аромат.

Він вийшов на Старомосковську біля казарм Пензенського полку. У рябій будці сидячи спав вартовий. Довгий дерев'яний тротуар ще з вечора був укритий шкара-лупою — сухою і дзвінкою на липневому сонці. Раптом повіяло свіжою легкою хвилею: це господиня, відчинивши хвіртку, вихлюпнула на вулицю з відра кавунові кірки, коробки з-під цигарок «Кальфа», цілий виводок підгорілих котлет, що на мить веселковим блиском злетіли в повітря й упали на бруківку в мереживі мильної води. Хвіртка блискавично зачинилася і знову зеленіла, спокійна й сонна, ніби не відчинялась уже двадцять років.

Петро Іванович, спритно ухилившись від помий, підбіг і сів на конку. У відкритому вагончику було вісім жовтих садових лавок; з обох боків тяглися дві довгі дошки, оббиті по краях кованим залізом. На підлозі теж лежала дошка, якою ходив кондуктор і продавав квитки.

Дудкін став на передній майданчик. Кінний кучер сидів на велосипедному сидлі, насадженому на залізну жердину; довгий батіг, мов листок осоки, виходив із двох металевих кілець. Кучер дрімав, бо місцевість була рівна, пара коней бігла важкою, кривоногою кінною риссю, стукаючи підкованими копитами по рейках.

Раптом зі східців, на повному ході, зіскочив студент Лаукс — високий, гарний блондин у сірій сорочці під тужуркою. Йому треба було до шахового кафе. Петро Іванович почав кричати щось про порушення правил, але саме підійшов погонич із парою допоміжних коней, щоб витягти вагончик на узвишшя до Миколаївської площі, і Петро Іванович задивився на нього.

Погоничем був скуйовджений, трохи напідпитку хлопець у чемерці¹; замість форменого кашкета на голові був чорносальний млинець, що абияк прикривав коротко стрижену потилицю. У лівій руці він тримав валок від посторонків для пари коней із залізним гаком, який дорогою зачепив у кільце на передку вагона; у правій був якийсь довгий гак, подібний до того, яким користуються візники. Погонич скочив на східці й одразу почав хльостати батогом; кучер бив своїм, обидва кричали, і Дудкін із цікавістю помітив, що погонич бив лише корінних коней, а кучер — лише коней погонича. Батоги тріщали, спліталися над кінськими спинами, і вагончик млявою рисою виїждив на площу.

На площі щось обірвалося. Чи то кучер трохи голосніше прикрикнув на коней, зі скрипом накручуючи залізний ланцюг гальма, яке щоразу силоміць спиняло змучених, покалічених шкап на кожній зупинці; чи то дзвіночок конки задзеленчав трохи гучніше, чи рейка сильніше заголосоила під колесами — та попруга коня, на якому сидів кінний городовий, тріснула саме в тому місці, де сідельник тиждень тому зашивав її дудкінськими нитками. Попруга луснула, і сонного городового, який спирався на ліве стремено, плавно перекинуло вниз головою під череву коня. Переляканий таким маневром начальства, відгодований вівсом і люцерною кінь понісся площею. Городовий у чоботях-пляшках зі шпорами й у білих рукавичках лежав на горбкуватій бруківці.

Зійшовши з велосипеда, слюсар Василь Фомич Ізвеків спинив коня й прив'язав його до ліхтаря. Потім знову сів на велосипед і поїхав бруківкою далі — у напрямку до парку, де мали відбутися велосипедні перегони.

¹ Чемерка — старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію та з фалдами ззаду.

Їхав він неквапом: бруківка, схожа на спину потворного крокодила, сама, без наказу градоначальника, не дозволяла швидкої їзди. Вона була подібною до русла кавказької річки: круглі «коліна» випиналися з неї, наче горіхи в шоколаді; гній збирався в її западинах; обабіч крокодилячої спини тяглися два пересохлі струмки товстого пороху, з якого стирчали віники та солома, занесені туди недавно повинню. Ізвеків їхав так повільно, що Дудкін упізнав його блакитні очі й сині уста.

У жандармському управлінні біля приймальні полковника Вересова він зустрів помічника поліцмейстера Чвірку. Помічник поліцмейстера — круглий, безволосий, безбровий, безбородий чоловік — мав у місті незрівнянно більшу вагу, ніж сам поліцмейстер. Поліцмейстером сьогодні був Безсонов, завтра буде Краузе, післязавтра — якийсь зі спитих князів Гагаріних, а помічник Чвірка був, є і буде навіки-віків. Дудкін коротко перекинувся з ним кількома словами й увійшов до кабінету полковника.

А тим часом Югурта вже надував шини свого велосипеда, коли в сіни випадково вийшла надміру чорно-кучерява Женічка, дебела дружина Дудкіна. У квартирі було порожньо: Жорус був відправлений у гараж до шофера Леоніда, і Женічка, спинившись біля дверей, почала часто й важко дихати.

Раптом вона з гнівом помітила, що її дихання збігається з ритмом гойдання шини; вона кашлянула, Югурта підвів очі, і його погляд уперся в білий пасок ваганьєвського мережива під повними грудьми Женічки.

Югурта чемно відставив велосипед і виструнчився. Женічка знову почала часто й важко дихати; на мить Югурта відчув якесь нервові струмені її бажань, але не зрозумів їх і люб'язно пояснив, що їде на велосипедні

перегони. Він навіть почав докладно розповідати про змагання, але Женічка раптом стала холодною й чемною, як виставка мережив у крамниці Альшванга. Югурта замовк, розгубився й викотився з велосипедом у руках, зачепивши кермом дверну ручку.

II

Велосипедні перегони тоді не були пишним святом. З пів десятка велосипедистів зібралися на старт, їх організував один привітний офіційний спеціаліст — спортсмен, спринтер і стаєр. Їхати треба було по шосе вздовж парку, потім до замиського ресторану «Версаль», повернутися й фінішувати біля входу в парк.

В останню мить Югурта вирішив не брати участі в змаганнях. Шосе було жакливе, підйоми круті, і Югурта знав, що через хвилювання не розрахує сили й потім усе життя згадуватиме, як не взяв легкого першого призу. Тоді спринтер, стаєр і спортсмен попросив його стояти з прапорцем на повороті біля ресторану «Версаль» і стежити, щоб ніхто не скоротив кілька сажнів шляху.

Югурта виїхав уперед не поспішаючи. Він згадав про перегони, повернув голову й побачив за собою постаті велосипедистів. Трохи додав ходу — постаті не наближалися. І тут Югурта збагнув, що вони просто не могли його наздогнати.

Він приїхав до повороту, і слідом за ним — уже задиханий і посинілий — прибув стаєр, спринтер і спортсмен. Останнім пройшов поворот Васька Ізвеков на старому велосипеді Лейтнера. Пропустивши всіх, Югурта поїхав за ними, легко їх наздогнав і не обганяв лише з почуття пристойності.